

կարողեան) քով ճակատ տրուեցաւ, թշնամիք յաղթանակեալն եւ ամբողջ դաւառէն արտաքրուեցան մի, Մեհենայն ժամանակ զօրաց ուրիշ բաժին մ'ալ եղեմայն կողմերը ձախողութեանց հանդիպեցաւ Բար-Երբէտի տառած տեղեկութիւնն ալ (էջ 252, ցամա 1058) նման է ամենայն մասամբ։ «Երեք հազար Յաճիկ Մեհիտինէն աւերելի եղան իրենց տեղը կը դառնային Սաւան լեռներու վայրէն, իսկ թէ աստուկասաւայց ձմեռը զաստը շատ նեղեց եւ թէ Հայկին իրենց լեռներէն իջնալով թշնամիներէն շատ մարդ սպաննեցին», եւ Միքայէլ Ասորի կ'ըսէ (էջ 395, ապ. Երուս.) «Տուղորի-Բէզի բանակին Յաճիկներն Մեհիտինէն աւերելի եղբը Սասան եկան եւ երեք հազար հոգի կորսնցուցին որ լեռնաց ձկններէն մէջ ջրասհար թաղուեցան», Արիստակէս կ'ըսէ. (գլ. ԻԱ.) «Ի մասնէլ նոցա (Պարսիկ) ի սահմանս Յարոնայ՝ իջին զօրք ի լեռնէն Միմի կոչեցեալ, զոր մարդկան ստվորութիւն Սանասունը տան ըտա անուան նախնայն իւրեանց. եւ ի դիմի հարեալ՝ յաղթեցին եւ կտորտեցին զամենեանս»։

Մատթէոս Քառհայեցի՝ Յարոնայ եւ Սանայ իշխանին՝ Թառնիկ Մամիկեաններն մէջ լքանի լքալաղորտով լեռները կը նշանակէ Թեպեա եւ Մեհ-Լեռներու կողմանէ անդադար վառնից կը պատռնար, սակայն Երեստայ կողմանց ու Հանկիթից կուտակային՝ Փիլառատոս (Փիլադէտց, արաբ. el-Filardos er-Rumi, թարգման մէկը էր-Ռում, սահիբ Հէշե-Խարաբերը) մի միակ ձիգն ու սահմանակից Յարոնի իրեն առնալն՝ Փիլառատոս աղաւ ընդի հայ էր Վասպուրականի Վարաժնուէից դաւառէն զոր Ռոմանոս Գ. Դիւղէնէն կայսրը 1068 կիրարկողապետութենէ հազարապետութեան (μὲστριχος) աստիճանին բարձրացուցած էր։ Արշափ ալ Հոռանց կայսրի իրաւունքներէն պաշտպան ալ ճակատանար, սակայն իւր միւրեք էր կամաց կամաց սեպհական իշխանութիւն կամ տէրութիւն մը հաստատել։ Փիլառատոս ձիգը իւր ժամանակին մարդն էր. վախճանին հասնելու համար ամեն միւրջ օրինաւոր կը համարէր։ Երբ վերջէն փաքը էդ-գաւառ քեռ Ջէհիբ՝ Աթիթիտաւ, Փիլառատոս չկրցաւ ինք ղիլըր պահպանել եւ իրաւմէ թեւերնուներցաւ։ Յետայ ասոր խարտերը ամրոցն Հայկ էլ-Թաւրքման ձիգը անցաւ, Մատթէոս կը պատմէ. «Փիլառատո մեծ հազարապետն, որ ի խարտերն, եւ ի Մշար էր (արաբ. Միշնար՝ Մուշար լեռանց մէջ՝ Իսլիկի գիմայը. այսօր ալ այդտեղ համանուն հայ վանքի մ'աւելալիները կը գտնուին), գիտնիկ ինեղէն չղա-գրեցաւ. ուստի եւ Թառնիկ Սասան լեռնագաւառը 56 հազար զօրք ժողովելով՝ ճապաղաւոր եկաւ եւ Հանկիթի Ամուսաց թաղաղի (Αροσάστα, հիմայ Choraba) իջաւ։ Անըւա դաշտը ճակատ տրուեցաւ. Փիլառատո իւր ֆուսիկալութեամբ հետ ի միասին շարաւար յաղթեցաւ, իսկ իշխանն իւր երկիրը՝ Սասանն դարձաւ», — ըտա հասանական կարծեալը Թառնիկի վայրի ինչ առած է, վասն զի իւր օրդւոյն ու յաջորդին անունն է Ճորտաւտեղի, եւ Ճորտաւտեղի օրդին էր Սասնայ Վիգէն իշխանն, որ վերապէս Յաճիկաց վերին իշխանութեան ենւ թարկուեցաւ, ինչպէս քիչ մ'երբ Կիտի աստեղները։

10.

Մ'եր հետազոտութեան հետ կապ ունեցող նշանաւոր դէպքերէն մին է հարաւային Հայաստան՝ սելջուկեան Սուլթանին հաստատած վերջին իշխանութիւնը՝ որուն կենդանին էր իսլամ՝ Սուլթանն Տիմը. 483 (= 1100) թուականին Մուսանեանց ձեռքէն իսլամն առաւ եւ ինք ղեկըր Հաճ-Ի-Արմէն յորդընց։ Մ'երեւոյ թէ այս իշխանութիւնն ի սկզբն անդ Պարսից սելջուկեան շահ-բաւն պաշտպանութեան տակ էր. Սուլթան՝ Մուրադայ մէկ տիւրք ծառան էր սկզբնաբար. ուստի եւ ասով կը մեկնուի այն իրողութիւնն, որ Ասոր-պատականի Աթաբէգները՝ Ելսուղուքի աստեղն սկսեալ՝ գահակալութեան կոխներ ծագած միւրջին իսլամի վրայ իրաւունք մը կը բանեցընէին։ Այս իշխանութիւնը տակաւ այնպէս սեղանայ, որ հիւսիսային օսմանք միջոցն Արմենի ու Բաւ-գրեանդայ լեռները կը հասնէր իւր՝ մէջն ամբողջով Մանապկերան ու Ցարաթափը — (հիմայ Գաղաթափ՝ Նուսափ ու Գիւլիլիկի լեռները. հոս բանակած էր 1071ին Ռոմանոս Գիւղգենէն. այս տեղը 1134ին երկրաշարժէ շատ կեց, բայց 1160ին գեղա իւրեւ Հաճ-Ի-Արմէններու երկիր կը սխալուի.) — սակայն այս կողմերը շատ առեպ աւերեցան Վրացիներէ. տրեւելեան օսմանք կը հասնէր մինչեւ Վանայ ծոցը. ամբողջը մինչեւ Արձէշ եւ Ռոտան, իսկ եւ Սալամաս. հարաւայեցիքն այս իշխանութեան կը վերաբերէր յամենայն դէպ Մուշ, եւ ըսական էր իսլամ Սասնայ ալ այս իշխանութեան հետ միասնալը։ Նիքիեթաթի վիճակին կը տիրէին Ռոտակները. սակայն Հաճ-Ի-Արմէնի ձեռքէն էր այս երկիրը, երբ Սալաշ էդ-դին Տիմը. 581 (= 1185) թուականին իսլամի վրայ լքուլ ուղեց։ Մշտուստեւ հակառակութիւն մը կար իսլամի տեղայն ու Ռոտակները մէջ, — վերջից Մուսանեանց կործանումէն ետքը Տիգրաւանկերոթ ալ տիրած էին։ Վերապէս այս հակառակութիւնն պատճառ եղաւ որ Ասորիքի իշխանները իսլամի իշխանութեանը լուծեցին ու մէջտեղէն վերուցին։

Այլեւայլ նշաններ կը ցուցնեն որ հայ տարրը, — որ թուով առաւել էր եւ մեծամասնութիւնը կը կազմէր, — Հաճ-Ի-Արմէնի իշխանութեան տանն էր թէ ընդերակաւ եւ թէ անտեսական կողմանէ նախանձելի գիրք մ'ունէր. Ռոտակեանց անէն բազմութիւն իշխանը ալ խահմուսութեամբ էր ինչը կառավարեցին, եւ մեծապէս նպաստեցին վաճառականութեան պայծառացումն ու հարստութեան բազմապատկում, թէպէտ եւ մի միայն՝ առաւել առատութեամբ սուրբ ու հարկ անելու պատճառէն շարժեալ։ Մեր ըսածը կ'արկաւորուի քրմայն գեղեցիկութիւնն, կամուրճներու եւ օթեաններու գիրքն ու տեղերը։ Վերուի թէ տանցիմ մէջ՝ Մերանի ու Նիփրիկերոթի Տիմուր-տաշ իշխանն քրիստոնէից արտաքայ կարդի յաւելալ է եղբր։ Իսլայ ընդհանրական թէ Ռոտակները եւ թէ Երեստայ իսլամի թեւան միջակաւոր պաշտպաններն էին, եւ այս երեւոյթը կը մեկնուի Ասորիքի աստուարութեանէ, ուր սեպի մը պէս կեած մասած էին խաշակիքը։

Զաւհ - Ի - Արմէններաւ ամենէն հօգործերէն
մէկն էր Սուլմանի Ի Դարսը-էդ-գին Մուհամմա-
ն — որ Միքումս-շաւ ալ Կ'անուանուէր — (հէջը
522—581 — եւ 1128—1185). սասոր ժամանակա-
կէցն էր իշխումը՝ Առաքապատականի ամբարեղը;
որ իւր եղբորն ու յարժեքն էլ՝ Գաւհաւանին պէն
(Ի հէջը. 582 — 1186) ինք զինքը խալիֆ իշխեալ
նաւթեան տորքը եւ Տաւադերը: Ասով էր մկնիստ-
այս պարագան, որ Սասնի ծ-Ի. գարունէ կենսերն
(— տարին այս շին գիտարդը —) այս իշխանու-
թեան հետ միանալով մարծ իշխուպզի կ'ընծայարէ:
Է. մերթ Միքան-շահի. նմանապէս այս միւր իշխըը
մերթ իբրեւ. բռնաշէնամբ եղած տաւադի կը բե-
րարի, եւ մարծ իբրեւ. ինքնապաւ. Թէ Վարդան
եւ Թէ՛ Մեխիթըր Այրիվանեցի՝ միաբան կ'ընեն.
“Առաքապատականի Երուսաղէմ ամբարեղն իւր պարսիկ
գեղեցւով Տարսով կույ պալէն ու Սասնն ա-
ռան, ուր եւ ինկէր Վիգէն (Վիգէն, Վէգէն) իշ-
խանը, իսկ ընդհանաւորապէս Միքայէլ սասոր (էջ
338) եւ Բար-Երբուն (էջ 374) այսպէս կը պատ-
մեն. “Սասունցի հոյ իշխանները՝ Նպիկեարտի տօնը՝
մէն սասորի ներդառն՝ խալիֆն սորով Շաւհ-Ի-
Արմէնին գետապան զըկեցին ու անոր հետ միացան՝
յամենելով իրենց ամեն ամուսնեան ի Սասուն”,
յս. ժայլոյ անշուշտ. հաւանաբանագիտի պատճառ.
եղած էին Նպիկեարտի ու Մեքտօնի տօնը՝ նէջմ-
էդ-գինի Սասունացոյ զէմ՝ ի գործ գրած բռնու-
թիւնները. այս միջոցն Պարսիք ու խալիֆեցոյ
միացեալ յարձակումը պատճառ. եղաւ որ շուր-
տանտէնի որդին Վիգէն իշխումը՝ համարեց
Զաւհ - Ի - Արմէնին հնազանդելու՝ նկատարելու
առնելով որ իւր երկիրը գէպ ի խալիֆ բաց էր:
Թեւեալ Վիգէն երկայն ժամանակ իբրեւ. նախարար
Միքադ ըլլայ:

Իբն էլ-Աթիր յաճն Տիբը. 427 (= 1036) յառաջ բերած մասին Տիբ Տեհետեւոյ Բիտղոսէ թերեւ կ'ընէ. Այսին առիթ Սասանեաց զեռ իրենց բերդերուն տերն էին. Տաղու Տիբը. 580 (= 1184) Թուականին Տաղաւց ձեռքն անցան սասնոյ ավան թուաւ տեղերը, ինչպէս իր յառուկ տեղը պիտի բռնէր, Ասկային ժամանակագիրը Տիբ. 580 Թուականին մէջ այս տեղերու թիւը զետեղելու մուգած է: Անշուշտ իբն էլ-Աթիր իր տեղի տա գեղեկութեամբ Միբուն-շահի ձեռքով Տարոնոյ ու Սասնոյ՝ Խալսի իրեղեցութեան Տեռ միասնաց չ'ուզող Տաղեկայն, վառն զի Թուականն բնդգծմ էր բողբոջ: Այս Գեղպն աւելի Բեգ-Տիմուր Աշոյի էդ-գին Շահ-Էլ-Աթմէի ժամանակը կ'էլիտայ, Այս բաժնաւոր մարդը Տարիերը սաստիկ խառուած Տաւաբայն, եւ նոյն իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը սաստիկ նեղեց. կարելի էր որ Սասանեաց արմոցներն որս ժաժանախիկն ունայած բլլան Տիբ-Տաղեկայնի Տաղաւց ձեռքը. եւ կը տեսնենք որ շատ շանցած՝ Սալաշ էդ-գինն ինչ ժաժանս թաւիկ էդ-գին Խալսի լույսէն մինչեւ Բանազդեան յառաջացաւ:

Աբու-Ֆեդա (Դ, էջ 166) յամեն հիջր. 594
(= 1197) կ'ըսէ. Խլաթի Բեգբէ էդ-գին Աբ-
Սունկոր Հաղարդինարի Շահ-ի-Աբմէնի մահուը-
նէն ետքը՝ Սաունցաճ սانائے (բնգր. سائے) տոհմէն
կաթալ (տճ. = Բախտաւար) ամուսնոյ Հաղարդի

սպառաւոր թ'պս իշխանութեան տրեւց, սակայն եօթնը ք ետքը՝ Գալուստացի այս մարդը մկնչեղնէ վերցուց եւ Բէբը-Տիմուրի որդին՝ զՄուսաճանգը - Մանշուք՝ իշխան Հասաթարեանը։ Այս իշխանը տամանանքի դր Եվրոպայի մասճանները յարձակելու սխտան։ Երկուսն ալնՀոյստին աստե՛ն (1204)։ Տարօնց Լուսինապոյսն դր յաշառաւոր։

Հիբր. 604 (1207/8) Թաւադանին յալաթի
իշխանութիւնը ձեռք ագնել էլ-Աւշադ Կեօճէ եղ-
պէն էլաթեան Մեկիքը, որ Սալայ Տէր-գինի եղ-
բորդորդին եւ էլ-Ագէ Միկիքի որդին էր. Ենչէ՛
էր-գինի միջնէն նոյն տարին Նսփիկորդի (եւ Ստա-
նոյ)՝ Կառավարն էր. Առաքաբէ Տիւթ. 607 (==
1210/11) Թաւադանին մեռնելով՝ տեղը անցաւ
եղադուր՝ էլ-Մէկիք էլ-Աջափ, Այս տանննեսը
Լիպարտի էր. իշխանին որդին՝ Իվանէ վաղցին
Խալսէր պաշարեց, բայց յալաթի տառապանի վայել
չգումս ժայտառէն կամուրբէն անցան միջոցին՝
ինկառ ու գրէր բռնածեցաւ, վանն զի կամուրբը
ծածուկ՝ աղաղակ կարուստ էր. ասոր Չաքարե եղ-
բայրը խաղաղութեան դաշինք գրու. եւ մեռաւու-
մաբ փոխեց ձմարեց. Էա՛՛՛՛՛-ի-Արմէնը (Մէկիք
էլ-Աջափ)՝ Իվանէի Թաւաթն անուսով գեղեցիկ
աղջիկը կնութեան տաւաւ. Թաւաթա մեծ եռան-
գեամբ յալաթի ու Տարսնոյ քրիտաննեց Տամաբ
միշտ բարեխառ ու միջոցը եղաւ, եւ այն տանննոր
վանքերը դարձանք բարեպաշտ անմկննդնեցով լե-
ցեղացեան. այս միջոցին էլ Վառսասան կ'իշխէր կրօ-
նաւեր Թաւաթ թագաւո՛հին։

Խառարեղիմներու շահ՛ը՝ Եկելու եղ- գին՝ Ման- գոյնքն՝ Տալածուելով՝ Արարչականն ու զնա- տանն ու Լայտարանն անցաւ, եւ Տիշ՝ 627 (= 1230) թեւականին խլովմն առաւ, որ կամայ կամայ ամապացած եւ եւ Լայաւմ եղ- գին՝ Աշտարի մէկ ամապանարեւն՝ որ պաշտպանեալն՝ Աշտարին եւ Մլա եղ- գին Վայ- Բուազդի միացնել բանասիրելը Ծա- րեւ- չէմին անտանեան բարձանց վրայ պնդեալ շա- րաշար յաղեղանին Եկելու եղ- գինն, որ Արարչա- տական փախաւ, բայց շուտով եղ գարհաւ Թա- խ՛արեւրեւն Տալածուելուն պատճառաւ . իւր խմբինը Սասնայ, Ճապաղզրոյ եւ Հինւոյ կեցեալն մէջ շար- գաւազան եւ ցրուեցան. շահ՛ն Միկոն գնաց, բայց զաղաքին գտնելը զոգ գտաւ . Վիլուս լեւեռնը . բրդէ մը սպանուեցաւ, Խառարեղիմներու մնացորդ- ներուն որ Լայեղիպեղը յետագային Ժամանակները Ամօյից ու Զաւթի տեսող ծառայութեան մէջ,

11.

Մինչդեռ նրան կրկին ու կրկին անգամ (ՀԺԲ 629թ, 624թ) խալիֆ արեւելե ետգը՝ զեքնապետ Էօրսաու ամրոջը Էպյաստոսը, Բիւրդիտոսին, Իրակն ու Զգլըրին նուաճող (ՀԺԲ 656 ու 1258) Թուպեւ եւ Թաթարներն ամեն կողմ աւերեցին, ստապայն եւ այնպէս խանրելու իշխանութիւնն իրենք լծեցին։ Այժմ Մոզլուհնիցի օսատուի նեղուածքըրիտուննայք։ Մոնղոլներն Ի բնէ ոչ մոլեւանադ եւ ոչ քաղաքապարական հոսանքի մեւ ըլլալով՝ Ի սկզբան իրաւամբ լծեան երգւալով լծնաամրութեան ենք. քաղաքամրութեան մէջն զարկն Ի մտնողաւորի գոյաւոր

